

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

*Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ

Stipendijų steigimo aplinkybės

Suvalkų ir Marijampolės gimnazijų lietuviams studijuoti Rusijos universitetuose skiriamos stipendijos, kurios kartais vadinamos tiesiog „lietuviškomis stipendijomis“¹, vienaip ar kitaip dažnai minimos istorinėje literatūroje. Tai ir neturėtų stebinti. Juk jomis pasinaudojo daug būsimų lietuvių inteligentų, pasižymėjusių ne tik savo moksline, bet ir politine veikla. Pakanka paminėti Joną Basanavičių, Petrą Leoną, Joną Jablonskį, Antaną Vilkutaitį, Praną Mašiotą, Vincą Pietarį. Dažnai aptariant šių stipendijų atsiradimą pastebima, kad jos skirtos „rusifikaciniais tikslais“². Be to, pažymima, kad dėl šių stipendijų, taip pat dėl kitų veiksmų Suvalkija „19 a. antrojoje pusėje ir perėmė iš Žemaitijos pagrindinio lietuvių tautinio sąjūdžio regiono funkcijas“³. Tačiau istoriografijoje tikrai daug painiavos ir neaiškumų, susijusių su stipendijų atsiradimu, jų skyrimo tvarka ir kt.

Vienas pirmųjų savo versiją rusų oficialiosios spaudos puslapiuose pateikė Basanavičius. Jis šį sumanymą priskyrė grafui D. Tolstojui. Be to, jis teigė, kad buvo skiriama nuo 8 iki 10 stipendijų Suvalkų ir Marijampolės gimnazijas baigusiems lietuviams studijuoti Maskvos universitete⁴. Petras Klimas šių stipendijų iniciatoriumi laikė Vilniaus generalgubernatorių Muravjovą⁵. Ir vėliau istorinėje literatūroje teigiama, kad buvo skiriama 10 stipendijų

¹ P. Leonas, Mano pergyvenimai ir atsiminimai, d. 2, *MAB RS*, f. 117, b. 1075, l. 85, 105.

² E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 280–281.

³ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 138.

⁴ В. [J. Basanavičius], *Поляки в Литве, Новое время*, 1883, № 2634.

⁵ P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990, p. 24.

šių dviejų gimnazijų lietuviams, turintiems atestate lietuvių kalbos pažymį, studijuoti Maskvos universitete⁶. Tiesa, kartais rašyta, kad tos stipendijos skiriamos ir studijuoti Peterburgo universitete⁷. Mes ir pabandysime atskleisti valdžios motyvus įsteigti šias stipendijas bei jų skyrimo tvarką. Neabejotina, kad „lietuviškų stipendijų“ atsiradimas sietinas su carinės valdžios reformomis Lenkijos Karalystėje po 1863–1864 m. sukilimo.

Numalšinus sukilimą Šiaurės Vakarų krašte, kaip ir Lenkijos Karalystėje, valdžia ėmėsi įgyvendinti priemones, kurios turėjo integruoti šiuos imperijos pakraščius taip, kad būtų užkirstas kelias bet kada ateityje tokiems įvykiams, kurie buvo per paskutinius kelerius metus. Skirtumas tik tas, kad Lenkijos Karalystėje ši užduotis buvo pavesta slavofilų „desantui“. Tiek prieš sukilimą, tiek po jo ir valdantysis elitas, ir Rusijos visuomeninė nuomonė Lenkijos Karalystės lenkų kultūrinės rusifikacijos rimtai nesvarstė. Tai supravo ir kitokios nei Šiaurės Vakarų krašte integracinės politikos parinkimą. Mūsų svarstomai problematikai aktualiausia yra Lenkijos Karalystės švietimo reforma, kurios pagrindines gaires 1864 m. gegužės 22 d. įteiktame rašte carui suformulavo N. Miliutinas⁸. Jis siūlė atsisakyti minties, kad mokykla gali tarnauti politiniams tikslams, t. y. kad lenkiškumo (pirmiausia dėstomosios lenkų kalbos) eliminavimas iš mokyklos leis sėkmingai rusifikuoti lenkus. Anot N. Miliutino, „politinių tikslų“ siekimas švietimo sistemoje po 1830–1831 m. sukilimo nedavė jokių rezultatų, todėl dabar reikia teikti pirmenybę kitokiems principams. Esminius jo pasiūlymus būtų galima reziumuoti taip: leisti lenkams visų lygių mokyklose mokytis gimtąja kalba, tačiau užkirsti bet kokią galimybę kitų, mes pasakytume, kitų nedominuojančių etninių grupių polonizacijai Lenkijos Karalystėje. Tokių tikslų galima pasiekti steigiant mokyklas, kur būtų mokoma jų, taigi ir lietuvių, gimtąja kalba. Mokytojų rengimu tokioms pradinėms mokykloms turėtų užsiimti specialiai tam įsteigtos pedagoginės mokyklos. Taigi N. Miliutinas Lenkijos Karalystėje siekė

⁶ R. Vėbra, Nacionalinės inteligentijos formavimasis, *Lietuvių nacionalinio išsivaidavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*, Vilnius, 1987, p. 64; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 280–281; A. Tyla, Lietuvių Alma Mater Maskvoje, *Mokslas ir gyvenimas*, 1974, Nr. 6, p. 37.

⁷ A. Tyla, Lietuvos jaunimas Maskvos universitete. XIX amžius – XX amžiaus pradžia, *Kultūros barai*, 1981, Nr. 1, p. 64.

⁸ Valstybės sekretoriaus N. Miliutino tyrimai Lenkijos Karalystėje 1864 m., *Varšuvos universiteto Rankraščių skyrius*, signatūros Nr. 1595, l. 196–207.

igyvendinti tuos pasiūlymus, kuriuos šeštojo dešimtmečio pabaigoje – septintojo pradžioje Nazimovas siūlė įdiegti Šiaurės Vakarų krašte: sudarant palankias sąlygas nedominuojančios etnokultūrinės grupės edukacijai gimtąja kalba pakirsti socialinio ir kultūrinio elito pozicijas krašte. Pagrindinis švietimo reformos įstatymų rengėjas ir pagrindinis N. Miliutino padėjėjas šioje srityje buvo Hilferdingas⁹. Jis ir parengė dviejų dokumentų projektus: „Apie mokyklų direkcijas Lenkijos Karalystėje“ bei „Apie pradžios mokyklas Lenkijos Karalystėje“. Lenkijos Karalystės reikalų komitetas pritarė šiems projektams, caras patvirtino, ir jie tapo įstatymais. Pagal juos Lenkijos Karalystės ne lenkų tautybės gyventojai galėjo steigti atskiras, t. y. tautines, pradines mokyklas. Jei atskirų mokyklų dėl kažkokių priežasčių nebuvo galima įkurti, tada buvo galima reikalauti „atskiro tikybos arba savo kalbos mokytojo“¹⁰.

Tačiau nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio pradėta atsisakyti tokios politikos. Tiesa, pradinėse mokyklose permainingai prasidėjo šiek tiek vėliau. 1867 m. imperatoriaus nurodymu visose Karalystės mokyklose kaip privalomas dalykas įvesta rusų kalba, o nuo 1871 m. pereita prie dėstomosios rusų kalbos. 1866 m. buvo pradėta gimnazijų rusifikacija. Vykstant vidurinių mokyklų Lenkijos Karalystėje reformai, nebuvo apeitos Suvalkų bei Marijampolės gimnazijos. 1866 m. gegužės 14(26) d. Steigiamasis komitetas Lenkijos Karalystėje¹¹ svarstė vidurinių mokyklų pertvarkymo projektą¹². Be kitų sprendimų, buvo pasiūlytas ir toks minėtųjų dviejų gimnazijų pertvarkymo projektas: „Steigiamasis komitetas ketina Suvalkų ir Marijampolės gimnazijose norintiems įvesti kaip dėstomąją dalyką lietuvių kalbą ir apskritai pritaikyti šias gimnazijas

⁹ N. Miliutino 1864 m. rugpjūčio 21 d. nuolankiausias pranešimas carui, *RVIA*, f. 1162, ap. 7, b. 234, l. 61; A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 134; Л. П. Лаптева, Гильфердинг Александр Федорович, *Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь*, Москва, 1979, с. 121–125.

¹⁰ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla...*, l. 134–135.

¹¹ Steigiamasis komitetas Lenkijos Karalystėje (Komitet urządzający w Królestwie Polskim, Учредительный комитет в Царстве Польском) buvo isteigtas 1864 m. vasario 19 (kovo 2) d. Iš pradžių jo kompetencijai priklausė valstiečių reformos vykdymas, tačiau netrukus jo darbų baras buvo išplėstas pavedant jam ir švietimo reikalus.

¹² Deja, mums nepavyko susipažinti su šiuo Steigiamojo komiteto žurnalu, nes Centriniam senųjų aktų archyve Varšuvoje (CSAA) buvo pasakyta, kad šios bylos būklė yra bloga ir skaitytojams neprieinama.

vietinių lietuvių poreikiams¹³. Caro paliepinu Steigiamojo komiteto pasiūlymus tą pačią metų liepos 16 d. svarstė Lenkijos Karalystės reikalų komitetas Peterburge. Jis pritarė Suvalkų ir Marijampolės gimnazijų pertvarkymui ir pasiūlė „įsteigti rusiškuose universitetuose, pirmiausia S. Peterburgo ir Maskvos, ne mažiau kaip dešimt stipendijų lietuvių kilmės Suvalkų ir Marijampolės gimnazijų auklėtiniams, kurie ypač gerai mokosi rusų ir lietuvių kalbų ir besiruošiantiems mokslinei ar pedagoginei veiklai“, be to, numatė 360 rublių per metus stipendiją bei kelionės apmokėjimą. Stipendininkus turėtų parinkti gimnazijų pedagogų tarybos, o tvirtinti – mokyklų direkcijos viršininkas¹⁴. Carui palaiminus Lenkijos Karalystės vidurinių mokyklų reformą, ji dar kartą buvo atsidūrusi Steigiamojo komiteto darbotvarkėje 1866 m. rugpjūčio 13(25) d. Jis iš esmės pakartojo Lenkijos Karalystės reikalų komiteto nutarimą dėl Suvalkų ir Marijampolės gimnazijų pertvarkymo bei „lietuviškų stipendijų“, tiesa, dar sukonkretindamas, kad skiriama 10 stipendijų¹⁵.

Tai, kad stipendijos skiriamos tik lietuviams, be to, gerai besimokantiems rusų, ir dar svarbiau – lietuvių kalbų, aiškiai liudijo, kad Peterburgas ir ateityje (bent jau netolimoje) buvo pasirengęs pripažinti etnokultūrinį lietuvių atskirumą (bent jau Lenkijos Karalystėje). Kitaip kam reikėtų rengti lietuvių kalbos specialistus mokslinei ir pedagoginei veiklai.

Be to, galima pastebėti, kad lietuviai nebuvo vieninteliai, kuriuos valdžia rėmė tokiomis stipendijomis. Jau nuo 1815 m. Liaudies švietimo ministerija kartkartėmis paremdavo pietų slavų, pirmiausia bulgarų ir serbų, mokymąsi Rusijos aukštosiose mokyklose. Sistemingai tokia parama pradėta teikti nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios, kai buvo skiriama 5000 rublių per metus slavams studijuoti Novorosijsko universitete¹⁶. Vargu ar galima abejoti, kad šių stipendijų skyrimą inspiravo panslavistinės politikos sumetimai. Greičiausiai tokiu būdu tikėtasi išugdyti apsišvietusių slavų, kurie būtų naudingi Rusijai plečiant įtaką Balkanuose.

¹³ Steigiamojo komiteto Lenkijos Karalystėje 1866 m. rugpjūčio 13 (25) d. žurnalas, *CSAA*, Komitet Urządzący, signatūros Nr. 17, l. 221.

¹⁴ Lenkijos Karalystės reikalų komiteto 1866 m. liepos 16 d. posėdis, *RVA*, f. 1270, ap. 1, b. 1424, l. 556.

¹⁵ Steigiamojo komiteto Lenkijos Karalystėje 1866 m. rugpjūčio 13 (25) d. žurnalas, *CSAA*, Komitet Urządzący, signatūros Nr. 17, l. 228, 231–232, 237–240; *Dziennik Praw*, 1866, t. 65, s. 388–393.

¹⁶ А. В. Головнин, Записки для немногих, *op. cit.*, № 4, с. 78–81.

Memuarinėje literatūroje bei istoriografijoje mums pavyko rasti tik vieną vadinamųjų lietuviškų stipendijų sumanymo versiją, kurią pateikė Tomas Žilinskas. Pasak Žilinsko, kaip tik jam kilusi ši mintis po to, kai iš Stanislovo Mikuckio¹⁷ jis sužinojęs, kad Steigiamajame komitete svarstoma galimybė įsteigti 12 stipendijų Lenkijos Karalystės unitams studijuoti Maskvos universitete. „Aš apie tai iš Mikuckio išgirdęs, – rašo Žilinskas, – staiga perkirtęs pasakiau: „Tai kodėl ir lietuviams to nepadaryta?“ Pagal Žilinsko versiją šią mintį pasigavo Mikuckis ir viename iš Steigiamojo komiteto posėdžių stipendijų lietuviams skyrimą motyvavo taip (autentiškumui sustiprinti Žilinskas šias mintis pateikė rusų kalba): „Lenkijos Karalystėje gyvenantys rusai ir lietuviai aukštąjį išsilavinimą siekia įgyti Varšuvoje. Čia juos prisotina lenkiško patriotizmo ir t. t. Reikėtų ne tik rusams iš Siedleco ir Liublino gub.[ernijų], bet ir lietuviams skirti tiek pat stipendijų, kad jų kultūros centras būtų Maskva, o ne Varšuva“¹⁸. Strateginis tikslas steigiant šias stipendijas Žilinsko atsiminimuose perteiktas neabejotinai teisingai, tačiau jo versijoje yra labai daug netikslumų. Pirmiausia kyla abejonių dėl jo pokalbio su Mikuckiu autentiškumo. Mat iš tiesų Steigiamasis komitetas pasiūlė įsteigti stipendijas Lenkijos Karalystės „rusų ir graikų-unitų kilmės“ gimnazijų auklėtiniams rusiškuose universitetuose kaip laikiną priemonę, kol ir Karalystėje bus įsteigta rusiška aukštoji mokykla, tačiau pasiūlyta ne 12, kaip rašė Žilinskas, bet 30 stipendijų ir dar svarbiau – Steigiamasis komitetas šį klausimą svarstė tik 1867 m. sausio 28(vasario 9) d., o Lenkijos Karalystės reikalų komitetas tokį sprendimą palaimino tik kovo 28 d.¹⁹ Taigi sprendimų dėl „lietuviškų“ ir „rusiškų“ stipendijų priėmimo datų sugretinimas pirštų priešingą išvadą: iš pradžių buvo priimtas sprendimas dėl „lietuviškų“ stipendijų. Be to, Žilinsko versija verčia suabejoti ir tai, kad, kaip matyti iš Steigiamojo bei Lenkijos Karalystės reikalų komitetų žurnalų, sprendimas dėl „lietuviškų stipendijų“ buvo priimtas ne Varšuvoje, bet Peterburge. Nors visiškai Žilinsko versijos atmesti gal ir nereikėtų.

¹⁷ Stanislovas Mikuckis (1814–1890), anot kai kurių amžininkų, neturėdamas rimtų mokslinių duomenų, karjeros siekė kaip įmanydamas, net tapo valdžios politikos vykdytoju: V. Merkys, *Knygnešių laikai...*, p. 33.

¹⁸ Iš Tomo Žilinsko atsiminimų, *Lietuvos mokykla*, 1919 ir 1920, Kaunas, 1919/1920, p. 487; K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, Tübingen, 1947, t. 1, p. 60, J. Kudirka, *Lietuviškoji Veiverių mokytojų seminarija*, Kaunas, Veiveriai, 1996, p. 4.

¹⁹ Išrašas iš Lenkijos Karalystės reikalų komiteto 1867 m. kovo 28 d. žurnalo, *RVIA*, f. 1270, ap. 1, b. 328, l. 3–7.

Juk mums nežinoma, ar, pavyzdžiui, 1866 m. gegužės 14 (26) d. Steigiamojo komiteto posėdyje nebuvo iškilęs šis klausimas. Be to, Lenkijos Karalystės reikalų komiteto rugpjūčio 13 (25) d. posėdyje dalyvavo ir Lenkijos Karalystės liaudies švietimo komisijos vyriausiasis direktorius Teodoras Vittė, į Varšuvą atvykdavo Hilferdingas, taigi neatmestina mintis, kad „lietuviškų stipendijų“ idėja galėjo kilti ir Varšuvoje. Tačiau yra kur kas didesnė tikimybė, kad šios idėjos atsiradimas sietinas su jau minėtuoju Hilferdingu.

Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos

Jau rašėme, kad būtent Hilferdingas buvo pagrindinis švietimo reformos projektų Lenkijos Karalystėje autorius, be to, jo plunksnai priklauso 1863 m. pabaigoje parašytas straipsnis „Keletas pastabų apie lietuvių ir žemaičių gentį“²⁰. Jame jis suformulavo valdžios politikos principus lietuvių atžvilgiu, kuriuos visiškai atitiko ir „lietuviškų stipendijų“ idėja. Hilferdingas siekia pagaliau atkreipti valdžios dėmesį į etninius lietuvius ir įtraukti juos į rusiškosios civilizacijos orbitą. Straipsnio autorius siūlo etninių lietuvių gyvenamoje teritorijoje esančiose pradinėse mokyklose dėstyti gimtąją, t. y. lietuvių, kalbą, o rusų kalbą įvesti kaip dalyką²¹; vidurinėse mokyklose dėstyti lietuvių kalbą kaip dalyką²²; įsteigti Maskvos, Peterburgo ir Kijevo universitetuose lietuvių kalbos katedras²³. Hilferingo manymu, „reikia, kad lietuvis, tapdamas išsilavinusiu žmogumi, netaptų lenku; reikia, kad lietuvių liaudis (litovskij narod), lenkų viešpatavimo palikta tamsoje ir sąstingyje, vėl kaip ir senovėje gautų iš rusų pasaulio ir jam tarpininkaujant priėjimą prie švietimo, lygiai taip pat, kaip jis dabar gauna iš Rusijos materialinę laisvę ir aprūpinimą“²⁴ (čia Hilferdingas kalba apie baudžiamos panaikinimą). Straipsnyje teigiama, kad, norint išvaduoti lietuvius iš lenkų civilizacijos įtakos, reikia puoselėti jų savimone,

²⁰ А. Гильфердинг, Несколько замечаний о литовском и жмудском племени, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, составил С. Шолкович, Вильна, 1885, с. 106–127. Pirmiausia šį straipsnį Hilferdingas paskelbė laikraštyje „День“ (1864, № 8), vėliau jis buvo perspausdintas kitame periodiniame leidinyje „Русский инвалид“ (1864, № 5 (priede)): V. Merkys, *Knygnešių laikai...*, p. 32.

²¹ А. Гильфердинг, Несколько замечаний, *op. cit.*, с. 123.

²² *Ibid.*, с. 122, 125.

²³ *Ibid.*, с. 112, 121, 122.

²⁴ *Ibid.*, с. 121.